

Fitxa per la Nules-pèdia / Museu de memòria oral

Títol	Exhumació de la fossa del Xòfer, 2023
Categories	guerra civil, postguerra
Entrevistats/des	Familiars que buscaven en la fossa: Paco Canós, nebot de Manuel Arnau Canós Toni Masià, nebot de José Belloti Palmer Eloy Martí, nebot d'Amadeo Martí i de Manuel Arnau Treball d'investigació i exhumació: José Luis Porcar, Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló Arantxa Jansen, Associació Científica Arqueoantro Miguel Mequida, Associació Científica Arqueoantro Álex Calpe, Associació Científica Arqueoantro
Equip entrevistador	Etnograma (Nelo Vilar, Laura Yustas)
Data de publicació	Dimecres 10 d'abril de 2024
Enllaç	https://youtu.be/KkxGuj7E7GM
Extracte	https://youtu.be/4NiRXkayS54

Volem agrair el seu temps i el seu testimoni als familiars entrevistats, Toni Masià, Paco Canós i Eloy Martí; a Juan Luis Porcar, del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló; i a l'equip de l'Associació Científica ArqueoAntro, molt especialment a Arantxa Jansen, Miguel Mezquida i Álex Calpe. Sense la seua generosa col·laboració no haguera sigut possible este documental. També gràcies a ells, a la seua constància i capacitat de lluita, hui les sis persones que estaven soterrades a la fossa estan més prop de trobar el descans que mereixen.

En esta publicació trobareu el documental complet, la seua transcripció i diversos materials complementaris arreplegats de les webs dels equips de recerca i d'altres institucions i mitjans. El seu objectiu és servir de complement a tot allò que s'explica en el documental i reunir un xicotet plec d'informació sobre la situació de les fosses en la província de Castelló. Podeu trobar molta més informació en la web del [Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló](#). Les fotografies i un dels clips de vídeo inclosos en el documental han estat realitzades per familiars i/o pels dos equips de recerca. En les seues webs trobareu els documents originals.

Sinopsi

Este documental recull el procés de localització, excavació i exhumació de la "fossa del Xòfer", situada en l'hort hui buit i conegut popularment com el "Garroferar de Corma". Es troba en la partida del Becaire, en terme Nules, però just en la ratlla amb Moncofa. Fa més de 50 anys que familiars dels "quatre de la fossa" buscaven prop d'on s'ha realitzat esta excavació. Podeu consultar tota la informació al respecte en:

<https://www.nulespedia.com/arxiu-item/fossa-xofer/>

Publicacions relacionades en la web del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica i en la de l'Assoc. Científica ArqueoAntro [<https://memoriacastello.cat>]:

(2020, 2 de novembre). "La fossa de Moncofa, la memòria recuperada", en la *web del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló (GRMHC)*. [Enllaç ací.](#)

(2020, 12 de novembre). "Jornada sobre camps de concentració a les Jornades del Memorial Democràtic de Vila-real", en la *web del GRMHC*. [Enllaç ací.](#)

(2021, 12 d'abril). "El GRMHC impulsa amb la Diputació de Castelló la localització de víctimes de la repressió franquista de Moncofa a una fossa", en la *web del GRMHC*. [Enllaç ací.](#)

(2021, 28 de març). "Apunts sobre els camps de concentració franquistes a les comarques de Castelló", Juan Luis Porcar, informació recollida per a les Jornades de Memòria Històrica de Vila-real de 2020. En la *web GRMHC*. [Enllaç ací.](#)

(2021, 14 de desembre). "La fossa del Xòfer, a la recerca de la memòria històrica", article d'Antoni Masiá Palmer, en la *web del GRMHC*. [Enllaç ací.](#)

(2023, 31 d'agost). "Inici dels treballs d'excavació per la localització de la fossa de víctimes de la repressió franquista de Moncofa", en la *web del GRMHC*. [Enllaç ací.](#)

(2023, 21 de setembre). "Apareixen restes humanes compatibles amb víctimes de la repressió franquista a la fossa del Xòfer, Nules", en la *web del GRMHC*. [Enllaç ací.](#)

(2023, 28 de setembre). "Continua la campanya a la fossa del Xòfer amb l'exhumació de les restes de sis víctimes de la repressió i la primera ajuda institucional per part de l'Ajuntament de Nules", en la *web del GRMHC*. [Enllaç ací.](#)

(2023, 2 de novembre). "Finalitza el treball d'excavació i exhumació a la fossa del Xòfer de Nules-Moncofa", en la *web del GRMHC*. [Enllaç ací.](#)

(2024, 11 d'abril). "Actualización del Mapa de Fosas de Castellón", en la *web d'ArqueoAntro*. [Enllaç ací.](#)

Notícies citades en el documental:

(2011, 2 de maig). "Un vecino de Moncofa permite hallar una fosa de fusilados de la Guerra Civil", *Periódico Mediterráneo*. [Enllaç ací.](#)

(2023, 25 de novembre). "Moncofa colaborará en la identificación de los seis cuerpos hallados en la fosa del Chófer", en *Castellón Plaza*. [Enllaç ací.](#)

(2024, 11 d'abril). "Empieza la excavación de una fosa de la Guerra Civil en Nules", *Diario El Mundo*. [Enllaç ací.](#)

Nota de premsa del final de la guerra:

En esta nota de premsa facilitada per Juan Luis Porcar i corresponent al final de la guerra, s'informa als combatents republicans de l'obligatorietat de presentar-se als diferents camps de concentració distribuïts pel territori valencià. Entre ells, veiem el de Moncofa.

Testimonis relacionats, però no entrevistats directament des de l'equip que du Nulespèdia:

Vicenta Martí i Gascó. Les memòries de Vicenta Martí i Gascó són un relat cedit al Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló pel seu fill Jeroni Canós. En el documental es reproduïx únicament la part referent a la fossa del Xòfer, però podeu consultar les memòries senceres en [este enllaç](#).

Romà Pérez Monter. Veí de Vilanova i la Gertrú (Barcelona) que acabà la guerra en el Front de Llevant dins de l'exèrcit republicà. Va ser retingut al camp de concentració de Moncofa. El seu testimoni ha sigut arreplegat pel Banc de la Memòria de la Generalitat Catalana i pot consultar-se íntegrament en [este enllaç](#). A través de les etiquetes temàtiques es pot llegir en quins clips de vídeo parla de Moncofa.

Crèdits complets del documental

Exhumació de la fossa del Xòfer 2023

al Belcaire, en la ratlla Nules-Moncofa

“Els quatre de la fossa”

Amadeo Martí Vila
Esteban Alavés Millán
José Belloti Palmer
Manuel Arnau Canós

Familiars entrevistats

Paco Canós, nebot de Manuel Arnau Canós

Toni Masià, nebot de José Belloti Palmer
Eloy Martí, nebot d'Amadeo Martí i de Manuel Arnau

Treball d'investigació i exhumació

José Luis Porcar, Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló
Arantxa Jansen, Associació Científica Arqueoantro
Miguel Mequida, Associació Científica Arqueoantro
Álex Calpe, Associació Científica Arqueoantro

Equip entrevistador

Etnopèdia, Nelo Vilar i Laura Yustas

Fragment de l'entrevista a Romà Pérez Monter

Crèdits del Banc de la Memòria Democràtica, Generalitat de Catalunya
([www.https://banc.memoria.gencat.cat](https://banc.memoria.gencat.cat))

Crèdits de les fotografies

Les fotografies del procés d'exhumació estan fetes per familiars dels repressalitats i per membres de les associacions i grups esmentats

Crèdits de les fotografies aèries

Del dron: Etnopèdia
Històriques: 1945 i 1956, vols nord-americans sèries A i B
Vols nacionals: PNOA 2020 i PNOA 2023 (Institut Cartogràfic Valencià)

Guió, muntatge i subtítols

Laura Yustas

Proposta i finançament

Regidoria de Patrimoni, Ajuntament de Nules

Nules, abril de 2024

*

Transcripció

Toni Masià [nebot de José Belloti Palmer].- Tinc huitanta anys, ni més ni menys. I des de fa molts anys queestic pegant-li voltes al tema este i les diferents conjuntures han fet que a vegades pareix que estava clar que anàvem a traure'ls i a vegades s'allunyava. I ara precisament quan ha agarrat ales el PP i vol derogar la Llei de Memòria Històrica i tal, és quan s'han creat les condicions –no pots saber-ho mai– pa poder-los traure i els hem tret.

***

Eloy Martí [nebot d'Amadeo Martí i de Manuel Arnau].- Açò ho va començar un cosí meu que ha faltat, que li dien Ricardo. Lo que passa és que sa mare és la que era germana, i és Ricardo Julià. Que la dona sol vindre. Està molt interessà perquè va ser l'home el que ho va moure. I... Però això fa... I un tal... crec que li diuen Carlos Mallench.

[Llig en veu alta un [fragment de diari](#)] Mediterráneo: "Un vecino de Moncófar permite hallar una fosa de fusilados de la Guerra Civil. El Grup per la Recerca... tal, junto a otros tres"... Miguel... [autor de l'article]. Ficava "junto a otros tres..." "cerrar la herida abierta hace..." En el 2011, veus? "Este era el objetivo que se puso Ricardo Julià,

vecino de Moncófar cuando supo...". Veus?, este és el d'açò, lo que passa és que ell és Julià Martí. "Fusilado en 1939 al finalitzar la guerra. Tenía 21 años". "Nacido el 29 de diciembre de 1918". (...) I ademés este atre era cunyat de mon pare. És un germà i un cunyat, casat amb una germana. El tal...

Amadeo és...

Eloy Martí.- Amadeo és mon tio. És mon tio, sí. I l'atre és... Està el Palmer, està el d'açò i l'atre serà Canós.

Manuel.

Eloy Martí.- Manuel, ixe és el que estava casat amb ma tia. Sí. (...) Pues clar, jo ho he fet, o ho estic fent pues perquè crec que m'auela... igual que m'auelo, però m'auelo com no havia parlat mai d'açò... Perquè m'auelo ja te dic que, pobre, no d'açò. Però ella com tamé al faltar m'auelo i después anar un mes a cada fill, pues venia i estava ací, i entonces podies parlar més. (...) En fi, si existix o no existix, pues m'agradaria que si fora d'açò pues descansara de soterrar-lo amb m'auela.

***

Toni Masiá.- El Paco Canós, que és el que m'ha ajudat a... i mos hem complementat pa tirar avant tot açò... A vegades pareix mentira, però quan un parell de persones diuen "açò té que passar per mosatros" i se fan l'ànimo i tal, i hi ha una raó de fons que diga, bueno, açò se justifica el que es tinga que fer i passa per mosatros, pues hem sigut els que mos hem complementat molt bé i hem tirat avant des de fa uns sis anys i mig o set que ho vàrem agarrar ja com a "açò passa per mosatros" i mos hem arrinconat amb gent com ArqueoAntro i el Grup per la Recerca... i entonces se multiplica.

***

Paco Canós [nebot de Manuel Arnau Canós].- Pues jo sóc un nebot d'u que està ací, germà de ma mare. I em diuen Francisco Canós, bueno, Paco Canós. Jo només puc contar que estic ací per un sentiment i a rastre d'ell i me'n vaig darrere d'ell perquè vull trobar a mon tio en sentit de que... m'agradaria que en vez de jo foren m'auela i m'auelo, perquè van patir molt, perquè són tres fills els que es van morir per culpa de la guerra. Sí, i estaven molt destrossats i jo això ho he viscut un poquet, però a nivell de contar-me coses no m'han contat res [5 min.]. I jo no sabia que estava ací mon tio. Me vaig enterar per mediació de Toni, perquè pensava que estaven en Castelló els dos, perquè l'altre està en Castelló. Vaig quedar ací amb ell i vaig buscar quan estava ací antes de trobar-me amb ell vaig buscar per internet, vaig anar al...

Toni Masiá.- Al Ministeri.

Paco Canós.- No, allí al carrer de la Mar, com se diu este... el Govern Militar, i d'allí pues vaig filmar en la pantalla documents del meu tio, però del meu tio del que està en Castelló. Però per internet vaig entrar també en la Causa General i no trobava documentació de mon tio Manuel, que és este que està ací. I jo dic "a on estarà?" perquè si l'altre està tot documentat a on està i està en els Papers de Salamanca i està tot ben posat, dic "a on estarà mon tio Manuel, que no té ninguna referència de res?" I això pues m'interessava, saps? I hasta que vaig trobar a Toni per mediació de la...

No hi havia documentació d'açò?

Paco Canós.- No, d'este no tenia documentació i jo per internet no vaig trobar res de mon tio. De mon tio Andreu, que és el que està en Castelló sí, però de mon tio Manuel no. Per no dir-te mentira, algun paper va eixir en els Papers de Salamanca, però relacionat a les denúncies que es van fer i els noms de tots els de Moncofa, i dos o tres papers soles. Dos o tres documents, i prou. Però a on estava ni la sentència de mort ni tot això... això no eixia. La sentència de mort sí que eixia en mon tio Andreu, però la sentència de Manuel no. Entonces això me preocupava, perquè per lo menos ahí sí els han fet un juí exprés, els han portat a Castelló, els han documentat pa enterrar-los o pa matar-los primer i després... o pa assassinar-los primer i en després enterrar-los, ahí sí que hi ha una documentació, però en mon tio Manuel no existeix. Entonces això és lo que me va llançar a buscar-lo. (...) Però jo vull que els traguem prompte, vull dir, que se documenten i si en veritat és mon tio pues els agarrem, els fem un homenatge, lo que siga menester, com a persones que són, que estaven tirats ahí com a animals.

***

Eloy Martí.- Jo no sé si mon tio... perquè no s'ha anomenat mai, si mon tio va anar a Vila-real o no va anar a Vila-real. Sé que quan... a l'acabar la guerra sí que estaven en les Valls refugiats i arriben a casa: "mone a Moncofa", i la família ixa d'ahí de les Valls els va dir: "ara no són moments de tornar a casa, perquè la cosa està molt calenta, deuríeu de quedar-vos una temporaeta ací i quan passe que se calme la cosa ja anireu. —Ui, si mosatros no hem fet res!", mon tio este, Amadeo. "Mosatros no hem fet res, pa què tenim que d'açò? A casa! Mone a Moncofa, mone a Moncofa". Ací a Moncofa estava tot destrossat i les portes... claro, s'ho feien pa... perquè la guerra va acabar ahí al Torrent. (...) Una senyora que estava... tenia amistat amb un militar va ser la que va vindre i li va dir a mon pare: "menegeu-vos que van a traure'ls, a Fulano, Sotano i Mengano i van a fusilar-los". I se'n van anar a parlar amb ell, i era cosí ja segon. I diu: "aneu a dormir tranquils i no vos preocupeu, i més sent família com els havíem de traure?". I a les poquetes dies vaen desaparèixer, i els van dir que estaven en Xinxilla. I fixa't en aquella època m'auela anar a Xinxilla, i en Xinxilla el jefe de la presó li va dir: "diga'm qui està manant que a ixos els cau el pèl, perquè la orde de Franco és que se tenen que jusgar". (...) M'auela només donava culpa als tres que manaven ací. Mai ha parlat de Franco ni del sistema ni de res, sinó dels tres que governaven i sobretot del Pallerofa que li dien, que era el que era família. I després un atre que va fer... un atre se'n va eixir: Eleuterio ixe no va voler saber res, que va ser alcalde i ixe senyor va dimitir perquè no va voler participar en l'execució de d'açò. (...) I pues efectivament, m'auela sempre parlava d'estes tres persones, que era el Masip, el Pallerofa i un atre tercer que ara no recorde qui era. **[10 min.]**

***

Toni Masiá.- Ahí vaig ser una miqueta... jo coneixia a alguna gent de la universitat. Me vaig posar en contacte... No, de Castelló, Arturo Aparici, que era un sociòleg... i que m'orientara sobre qui podria agarrar jo de la universitat pa este procés que estàvem iniciant jo i un amic, que érem mosatros. "Havies d'agarrar a Juan Luis Porcar". I jo vaig parlar amb Juan Luis Porcar, dic "quan este m'ho diu..." ixe era de confiança, pues... i Juan Luis Porcar va obrir uns ulls acollonants al vore que n'hi havia u en Moncofa que tal, i entonces mos posem en contacte i a partir d'ahí ja no hem parat. Mosatros portàvem una velocitat de 80 i este portarà 160 lo menos. Que és una persona molt activa i entonces pues mos hem ajuntat tots.

***

Juan Luis Porcar [Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló].- Aquesta fossa... les primeres notícies van ser per mig d'uns contactes... d'un investigador local, Carlos Mallench, me va comentar l'existència d'una fossa. Després vam contactar també amb una dona de Moncófar que sa mare també ho contava. Se van ajuntar testimonis des de diferents àmbits i fa ja més de deu anys vam vindre ací ja un poc a inspeccionar el terreny.

La gent tenia memòria d'açò, la família.

Juan Luis Porcar.- Sí, fa més de deu anys.

(...)

El testimoni que deies és el de Vicenta Martí que el teniu publicat per escrit?

Juan Luis Porcar.- Sí, sí.

És maravillós, mare meua.

Juan Luis Porcar.- I el seu fill és Jeroni Canós que és un advocat que viu a Castelló, que el vam conèixer i ell mos va contar açò.

***

[Fragment de les Memòries de Vicenta Martí i Gascó: [memòries completes](#)]

Fragment de les *Memòries de Vicenta Martí i Gascó*, nascuda el 5 de febrer de 1923, pàgines 13 i 14:

“Comença la repressió: Una de les primeres coses que va fer mon pare, només arribar al poble, fou posar-se en contacte amb les noves autoritats, com darrer alcalde que havia sigut, i els va donar tots els diners que tenia en dipòsit, tant els de l'Ajuntament, com els de les Cooperatives. Concretament va entregar 7.120 pessetes, del Sindicat Agrícola la Prosperidad; 7.390 pessetes de la Cooperativa Obrera de la UGT i 1.200 pessetes i 20 certificats de plata, del Consell Municipal (nom que rebia l'Ajuntament durant l'època republicana). Immediatament el detingueren i de seguida, se l'endugueren al camp de concentració que hi havia a la platja (davant de les Cases de Campoy, on dormien els guàrdies) on n'hi havien detinguts de totes parts, ja que n'hi havia molts soldats i oficials que foren agafats presoners. A tots els meus cosins i oncles de part de mon pare i de ma mare també els detingueren i els posaren al camp. Encarregats, és a dir, de guàrdia, n'hi havia un batalló gallec, i per a poder entrar-los menjar nosaltres als familiars vàrem tenir que fer-nos amigues, les joves, d'aquests soldats. Els soldats no eren mals, però els oficials eren molt roïns i li tenien molt d'odi a la gent, a la que maltractaven tot el que sabien i podien. En aquest camp de concentració en mataren molts i també molts es moriren de fam (pràcticament ningú s'ocupava de donar de menjar als presoners, només la gent del poble que tenia familiars tancats hi) i ofegats (molta gent va tractar de fugir del camp, nedant mar endins). Del camp en tragueren quatre de Moncofa i sense jutjar-los els van matar al mateix terme de Moncofa; segons ens digueren els mateixos soldats, els van obligar a matar-los i fins i tot ells ploraven de les tortures que els van fer, manats per un grup

de gent del poble que estaven davant mirant-ho. Els quatre assassinats foren Pepe “el Panso”; un “Grillet” fill de la tia Grifa; Amadeo, tio d’Amadeo “el Cabiello”; i Estevet “de Barraquero”, que estava mal de les cames. Segons ens digueren els soldats, a Pepe “el Panso” perquè no plorava li tallaren la llengua i les orelles.”

***

Juan Luis Porcar.- [15 min.] Gràcies als testimonis orals de veïns de Moncófar, directament de famílies de Moncófar que saben, que els havien contat, que els seus avis, els seus familiars havien sigut traslladats del camp de concentració a aquesta parcel·la limítrof entre Nules i Moncófar, i tenien la informació de que havien sigut assassinats allí. Estem parlant de quatre joves de Moncófar, d’edats... tres d’ells amb edats al voltant dels vint anys i un un poquet més gran, d’uns trenta anys. Les famílies dels quatre coneixien un poc la història de que havien sigut traslladats del camp una nit i havien sigut assassinats a la fossa.

***

Toni Masiá.- El bulo de fa anys, de molta gent, ràdio macuto “ui, ahí n’hi han a muntó!”. Primer “no els trobaran”, després “n’hi haven a muntó”. Ho has d’analitzar en el punt just que correspon lo que la gent diu, que a vegades pot ser molt interessant, però a vegades t’allunya, perquè n’ix un més i ja poden dir “ui, ahí...!”. (...) Passava algun llaurador de Moncofa per ahí, més jove, a lo millor de l’edat de Paco, si jo tinc 80 anys, més jove que jo, però amb referents dels sogres que ja eren vells quan a ells els explicaven “estan ahí”. Clar, i si te diuen a tu: “estan ací en estes quatre garroferes”... (...) Clar, jo, preocupat per lo que me diu ixe llaurador algo més jove que jo i vaig al bar a buscar-lo, a d’ell i al germà. I li dic “però tu saps algo més además del que te deia el teu sogre?”. Diu “jo lo que tinc és una opinió particular”. Dic “vés alerta, que jo acabe d’esmorzar i no me dones ningun susto, perquè ja han dit alguna gent i els arqueòlegs pensen que quan van traure el garroferar ho van detectar i va anar tot”... Dic “tu què penses?” Diu “jo pense que també”. Me va matar, perquè cada vegada n’hi haven més que pensaven que les màquines, quan se va transformar i tal... (...) Bueno, els testimonis. És que lo dels testimonis, com ho portem ja dins de nosaltres molts anys i això estava perfectament clar, de que els testimonis estaven ahí, en un procés llarg, que en internet està i en la memòria també, el tema dels testimonis de per què apareixen i com mos servix de guia. I la diferència entre lo que signifiquen els dos testimonis, que la u fa quaranta-quatre anys, el primer, que el portava jo, el tio Pepico. I el segon fa... no aplega a dos anys. El segon testimoni, de no aplega a dos anys. Clar, tot això ha anat tenint un cos... perquè la fossa “del Xòfer” que li van posar perquè era un xòfer que estava en el camp de concentració, que els va dur en un camionet... Clar, açò s’ho varen passar en el camp de concentració i n’hi havia un testimoni que en este cas era el meu, el tio Pepico, que tenia la versió del xòfer. Hem anat, els hem portat al garroferar, un camí que crusa abans d’aplegar a la via, i ell ja anava sabent que era la ratlla Nules-Moncofa i que n’hi havia que anar al garroferar de Corma, ja sabia ell que era el garroferar de Corma i que açò significava que ho tenia ahí dins. (...) El pare de Salvador era un home que vivia allí al motor en la guerra, a cinquanta metres, i també tenia la seua versió. Però un germà d’ell i jo analitzem la versió que deia el xòfer, el tio Pepico, el meu testic, i la versió que deia son pare, el pare de Salvador, que era més pac ací, s’agarra de referència un quadro que fa este

hort i el garroferar, un quatre, i un cremador que n'hi havia allí. Això significa que... Manolo, que li diuen a esta persona, el fill del tio Salvador i jo, coincidim en què el tio Pepico i el tio Salvador estaven els dos encarats, u per baix i l'altre per dalt, en què era a on estava la fossa [20 min.]. Podien variar dos, deu, quinze, vint metres, però això era... lo més important, que els dos... Entonces, fem primer lo del tio Pepico, després lo del tio Salvador i no ix res. (...) Jo vaig buscar fa anys, però això és... Sí, el tio Pepico me diu a mi, ve ací, m'ho ensenya, posa els braços com si tocara els tarongers, "deu, dotze, catorze metres màxim tenen que estar", pues jo me'n vinc amb una lligona, amb un paló, per la nit, a buscar. Claro, i quan faig el primer dia, no veig res lògicament. I vinc el segon i a la que està un forat de trenta o quaranta centímetres dic "jo què faig ací?". Entonces és quan dic, açò... açò no és esta la manera d'agarrar-ho. Aparque lo de buscar, perquè jo sabia que haguera sigut... i además a on anava jo amb... setanta centímetres màxim podia... imagina't, estaves a mitan de lo que... Per lo tant, a on ell me va dir això se va quedar. I va ser el procés de parlar, de parlar. Ixe procés de parlar, pues la llei, els impediments... si mos donem còmpter de que després passaven coses i han passat i te les han dites fa any i mig, no aplega a dos anys... Que va haver, deu anys antes de que jo intentara amb el tio Pepico fer això, deu anys antes, era pel 79, deu anys antes era el 69, va haver quatre persones i un altre cinquè que varen vindre a buscar per primera vegà la fossa, perquè va coincidir que una parella que s'acabaven de casar, se'n van anar a Barcelona de viatge de nòvios i estropecen amb un xòfer que era el taxiste i només parlen "vosté mos pot pegar una volta per Barcelona?" diu "que vosatros sou de Moncofa?". Clar, això, ací els va sorprendre, se van assustar i tot, i arreglo seguit, quan ja havien agarrat aire els diu "és que jo vaig portar a quatre pa matar-los allí". La sorpresa va ser més gran encara, però al cap d'unes dies que estes persones estaven per Barcelona se'n vénen a casa i el mateix dia que venen –això és de pel·lícula de Hitchcock més o menys– el mateix dia que venen apareixien allí quatre persones de Moncofa amb lligones i amb pales pa traure als de la fossa "que sabem que heu estat en Barcelona". Ací passa algo. Claro, esta parella sense dir-los res i jo m'entere això que va passar l'any 69 fa any i mig. Per una casualitat també, que la meua dona va a la llibreria de la filla del que se va casar ixa temporà, i jo dic "però vosatros m'heu de contar això, home, que vau anar...". Li vaig tindre que argumentar una miqueta i pegar-li voltes al cap del perquè quatre persones de colp se presenten ahí. Clar, jo vaig pensar i lògicament, perquè jo estava organitzat políticament, que això no podia ser d'altra manera, si no era un partit que en ixa època estara organitzat i que fora capaç de manejar a ixes quatre persones i crear el equip pa anar a traure'ls. I això no podia ser altre que el Partit Comunista de la Vall, que n'hi havia moltíssima gent organitzà ahí, que ahí n'hi havia una direcció i que a on deuria d'estar també el xòfer del taxi que era el xòfer del camp de concentració. I se degueren... clar! Això és fàcil, per telèfon, entonces no n'hi haven mòbils, degueren tocar ací, degueren organitzar a una persona adscrita a ixe partit ací, que era un dels quatre que era el tio Jeroni, i el tio Jeroni va fer el equipo d'amics i familiars, de la CNT i de la època [25 min.]. I van anar a buscar al recent casat, li diuen "mone", i és l'únic que viu, i ara pues se'n recorda del garroferal perquè li ho hem dit, del lloc... impensable. Van estar vint minuts, ell ha estat ací un parell de vegades, allí a aquell hort, el home este amb voluntat i tal. Desubicat, no sabia res. Lo que sí que se'n recorda és que van estar vint minuts o mig hora, que van fer un pouet aixina i que se'n van anar, al costat d'una garrofera. Això servix únicament com a referent pa dir

“bueno, va haver gent que deu anys abans del 79, que era en el 69, i Franco encara firmava penes de mort en l'època, que estaven preocupats pels de la fossa”, però que en el 69 no n'hi havien condicions pa més. No varen poder, varen acabar prompte, se'n van anar, i el testimoni viu d'ara no té ja... “una garrofera al costat i van estar vint minuts”, no n'hi han més testimonis. Claro, tot això... van passant les dies i van fallant els testimonis...

***

Juan Luis Porcar.- El projecte en sí va nàixer... se va concretar fa quatre o cinc anys, quan vam conèixer a Toni i a Paco. Com Toni a més van mostrar ja la voluntat real d'intentar excavar i exhumar, pues per mig del grup vam fer reunions amb ells i vam elaborar un projecte, se va fer ja una campanya de geo-radar per a detectar “zones calentes” del terreny, que en el 2021 en ArqueoAntro, i enguany que és quan s'ha fet tot el projecte amb la Diputació de Castelló per a ja excavar i exhumar i identificar, estave tot preparat per a desenvolupar-se, tenia un pressupost assignat i quan ve el canvi polític se va paraitzar. Llavors el que hem fet... mos vam plantejar què fem, esperem a vore si canvia un poc el sentit del Govern? La Diputació, Conselleria... O iniciem ja el treball de la forma que siga, perquè l'ocupació del terreny tenia un límit, per això vam decidir iniciar els treballs amb fons propis del grup i quan s'acabare fer aportacions solidàries. I estem molt satisfets de la resposta ciutadana. Hem aconseguit prou... no per a tot el projecte, però una part important.

***

I com s'afrenta tot açò? Tècnicament feu un projecte, m'imagine...

Arantxa Jansen [Associació Científica ArqueoAntro].- Clar, ací nosaltres... prèviament es fan uns projectes d'intervenció, fem una replega de dades important a nivell d'arxiu, fem arreplega de dades també dels testimonis orals, que n'hi ha vegades que ens ubiquen “punts calents” dins de... o bé de cementeris o bé en aquest cas de lo que seria la finca, i aleshores amb tota eixa replegada prèvia, eixe treball previ de recerca i informació a nivell d'arxiu i a nivell de testimonis orals fem un projecte i diguem, val, amb eixe projecte ja s'estableix una metodologia científica de treball i d'actuació pròpiament dita i és quan nosaltres comencem ja amb la idea de, com és un terreny molt llarg, perquè són deu fanecades, aleshores establim que la millor manera de poder fer una possible localització d'unes fosses que al final és com buscar una agulla en un pallar **[30 min.]**, pues establir una metodologia de rasses que tinguen una distància entre elles concreta i una profunditat que s'estableix en base al terreny que n'hi ha, que nosaltres els arqueòlegs el que fem és *llegir* eixa terra que tenim, veient quines afeccions hi ha a nivell antropològic, quins pacos o “estrats”, que diem nosaltres de manera més tècnica, tenen algun tipus d'afecció. Pues, per exemple, si és terra... un estrat vegetal, relacionat amb el moment del cultiu... perquè hem de pensar que aquest camp on estem, aquest terreny on estem, és un terreny que en el moment en el que fan les fosses estaven plantades garroferes.

Era un garroferal, un marc de plantació...

Arantxa Jansen.- Era un garroferar, no té absolutament res a veure amb el que es reconverteix en posterioritat a un camp de tarongers. Aleshores ni el tipus d'afecció dels troncs, en una garrofera, imagina't les garroferes lo grans que són, com afecten al

terreny no té res a veure a nivell de profunditat, al nivell de les arrels... que als tarongers. És una cosa totalment diferent, no? Aleshores tots aquestos estudis són els que nosaltres anem... (...) Sí, es va fer una fase prèvia de geo-radar, lo que passa que per al tema de localització de fosses els resultats no solen ser els esperats. Aleshores...

Ací no vos ha sigut molt útil, pel que contaven.

Arantxa Jansen.- No. No, no, no, no. Ací no, a més és un terreny de cultiu, aleshores tot lo que són les cavitats que es puguen generar de manera natural o degut a la plantació pròpia dels arbres pues, bueno, poden generar interferències a l'hora d'interpretar possibles fosses. (...) No ha sigut fàcil. No ha sigut gens fàcil. I sobretot a nivell tècnic és de veres que hem hagut d'implantar aquesta metodologia de les rasses, però tampoc no ha sigut fàcil a nivell emocional. Quan tu estàs obrint un terreny, que és de deu fanecades [un poc menys d'una hectàrea], que és gran, i dia rere dia les rasses surten negatives, anar-te'n a casa amb eixa informació i haver de tornar al dia següent i fer-ne quinze rasses més i veure que tornen a ser negatives... és difícil d'encaixar a nivell emocional, sí. És un treball dur.

Bueno, al final va eixir, ens contava Toni que tenia certa llògica perquè havia allà un talús...

Arantxa Jansen.- Quan tu els has trobat moltes coses dius "quina llògica tenia". O siga, quin sentit tenia que estigueren baix del talús més alt de tot el terreny. Quin trellat que té que estiga entre la primera línia de garroferes i el talús més alt. I aleshores tu li trobes el sentit, però la cosa és, sense tindre eixa informació, arribar a eixe punt de localització. Aleshores pues bueno, gràcies a eixa metodologia tan estricta que hem portat vàrem voler arribar lo màxim possible les rasses als lindes i vàrem haver de mossegar un poquet el talús i gràcies a eixa petita mossegada, a eixa aproximació al linde sud de la finca és quan vàrem trobar les fosses. Però tot se basa en una perseverança que totes les famílies han tingut de manera unànime. Una força de lluita espectacular. I bueno, pues també la part tècnica es algo que és important posar-lo sobre el paper.

[imatges del terreny dron]

***

Juan Luis Porcar.- Aleshores, segons diferents testimoniatges orals i alguns també escrits, sabem que els primers dies de finalitzada la Guerra Civil, com també ocorre en altres camps de concentració del País Valencià i de l'Estat, era normal que quadrilles o grups de persones dretanes o falangistes de la localitat, també localitats de la comarca, anaren als diferents camps de concentració que estaven prop del seu municipi a buscar cares conegudes, persones significades, diguem, a nivell polític, social o sindical, polítics d'esquerra, republicans [35 min.]. En aquest context és com es pot explicar que durant els primers dies de funcionament del camp de concentració hi ha testimonis que parlen de sacas de persones del camp de concentració, de persones que en camions eren traslladats a alguns llocs del terme municipal de Moncofa i de Nules i eren assassinats. (...) Crec que és important per a entendre millor el sentit dels treballs d'excavació i exhumació que s'estan realitzant en el terreny limítrof entre Nules i Moncofa, terreny que popularment se coneix com "el garroferal de Corma" o "la fossa del Xòfer". Com deia és important conèixer el context històric que envolta a

tota aquesta història i a tot aquest projecte. Hem de pensar que ja en els treballs ens hem trobat amb sis cossos, amb sis restes humans, hem trobat evidències materials que ademés fan pensar en una mort traumàtica. Per exemple, dispars, projectils, traumatismes... en diferents parts del cos. I juntament amb elements materials associats als cossos, ens fa pensar que se tracta de casos de repressió extrajudicial al finalitzar la Guerra civil. Això és important destacar, perquè dins de lo que és la repressió franquista, la repressió extrajudicial no és la majoritària al País Valencià, a les comarques de Castelló. La repressió extrajudicial vol dir repressió “en calent”, sense cap maquinària legal i sense judicis sumaríssims pel mig. Aleshores aquesta repressió és la més comú en les zones on va triomfar el colp de l’Estat en juliol del 36, que és la que estem acostumats a estudiar i a observar en llocs com Andalusia, Castella-Lleó, Navarra, Galícia... perquè una vegada que s’inicia el colp d’Estat, en els dies següents, diguem, la violència i el terror és immediat i se mata sense cap mirament. Després el franquisme el que fa és, un poc per a justificar de cara al context internacional la seua violència, dotar-la d’una maquinària legal, d’un context legal a base de judicis, empresonaments i al finalitzar el juí si la sentència era la pena de mort és quan s’executava, a conseqüència d’un juí, amb una sentència amb pena de mort pel mig, normalment afusellament, que això ja és un terror legal una vegada s’ha instal·lat tota la maquinària repressiva en el territori. Aquesta repressió anomenada entre cometes “legal” és la que caracteritza en un 70% o 80%, la que caracteritza a les comarques de Castelló. Perquè quan acaba la guerra s’implanta la maquinària repressiva, comencen a efectuar detencions en tots els diferents pobles, després de les detencions comença la maquinària judicial a funcionar i al cap de... dels judicis i de dictar-se les sentències és quan s’executa a centenars de persones. Però no és el cas de les evidències que hem trobat en aquesta fossa ni del context històric que tenim en aquesta fossa de Moncófar-Nules. Hi ha que pensar que la repressió extrajudicial és també, a banda de en els territoris on va triomfar el colp d’Estat, és també característica de l’entrada de les tropes quan acaba la guerra en les diferents localitats, dels primers dies un poc de desordre quan encara no s’ha estructurat una maquinària legal repressiva. Aleshores, en aquest context trobem el cas de les víctimes d’aquesta fossa [40 min.]. Hi ha que pensar que estem parlant de finals de març del 39, o primers dies d’abril de l’any 39. La Guerra Civil que finalitza l’1 d’abril del 39 i justament en la zona que estem tractant, que era una zona molt propera de lo que és el front de guerra: Nules, Moncófar... estava a pocs quilòmetres del front de guerra. El front de guerra s’articulava a partir de la costa, zona d’Almenara, cap a l’interior, travessant tota la província de Castelló, que arribava hasta el Toro i continuava per la província de Terol. És lo que s’anomena la coneguda línia XYZ, aquesta línia és la que dividia els dos exèrcits i se va mantindre estable fins finals de març del 39. Aleshores, quan cau, quan finalitza la guerra, automàticament, de forma immediata, tots els contingents republicans, tots els soldats republicans que estaven al voltant de la línia XYZ tiren les armes i se presenten davant dels vencedors de la guerra, de l’exèrcit franquista. Lo que se fa és que els primers dies ja se construeixen o d’alguna forma s’intenten situar uns camps de concentració al llarg de tot el que era l’antic front per a concentrar allí a tots els presoners republicans. Aleshores en aquest context de un camp de concentració se situava prop de la línia XYZ, com és el camp de concentració de la platja de Nules–Moncófar, que és a on tenim que un poc contextualitzar qué és el que va passar en la fossa aquesta del Xòfer.

***

S'enrecorda de quina data va entrar al camp de concentració?

Romà Pérez Monter [empresonat al camp de concentració de Moncofa després de la guerra].- Ben bé no me'n recordo...

Aproximadament...

Romà Pérez Monter.- A veure, no me'n recordo, perquè... això havia... feia... no sé, feia 10 o 15 dies que havia acabat la guerra, com a mínim, perquè a nosaltres encara ens van tenir allà, hi vaig estar fins al mes de maig o axins. (...) A Moncófar, sí, a la platja de Moncófar era. (...)

Era gran, era petit?

Romà Pérez Monter.- Era, era una platja. Una platja amb "alambrades" d'un costat i l'altre. I cada, cada part, una, una torreta, amb un paio amb una metralladora, i nosaltres allà al mig, a la sorra, i quan venia, quan et volien fer formar, com que les cornetes no, no se sentien gaire, fotien una, un "morterasso" en l'aigua, "booooo", i llavors volia dir que anéssim a formar, anàvem a formar. I llavors ens donaven, primer vam estar set o vuit dies que no véiem el "suministre" ni véiem res, sense jalar. I en acabant van venir i portaven un xusquet aixins, i un potet d'això de... de... tonyina en conserva però un potet així, eh? No aquests pots així, no, un potet així. I mira, i aguantant, aguantant, aguantant...

Això un cop al dia?

Romà Pérez Monter.- Sí... sí... ja n'hi havia per tot lo dia, d'això... hi havia xicó que s'assentava i clar, li havies de donar la mà perquè s'alcés que no podia alçar-se ja, de debilitat que estava. Jo vaig agafar sarna, allà, em vaig presentar a casa ple de sarna. (...)

No rebien cap atenció sanitària? No hi havia metges al camp?

Romà Pérez Monter.- Allà, no, no... allà lo que hi havia era un capellà que et confessava i si deies que eres militar o que havies sigut tinent o alguna cosa, prepara't, eh?, igual et pelaven, eh? I jo no vaig dir que havia sigut voluntari, allà, no. Si dic que sóc voluntari, també... em foten, em foten... però de panxa enlaire, eh? Allà no podies dir, no podies dir-ho [45 min.]. N'hi havia molts que no els cridaven per anar a casa, i jo els hi deia, i hi havien anat, s'havien confessat i tota la hòstia, i jo els hi deia, "com és que no ets a casa? Que no t'han enviat cap a casa encara?" Llavors els deia "què li has dit en el capellà?" "Pues mira, que havia sigut carabiner, i tal". Mecagumdeu, cagada grossa, tu... Els carabiners eren voluntaris, vamos, cagada grossa, i no, no m'enganxaran a mi no, no els diré pas que jo he estat voluntari, no.

***

Tu deies que en tota la línia esta se feien camps de concentració.

Juan Luis Porcar.- Sí. Lo que t'he comentat, tenim un treball fet un poc sobre tota la zona de Castelló, n'hi ha uno en Soneja, que vam estar fa vint anys, en 2005, 2004. Vam estar entrevistant a gent major, el Grup, també en eixe. Que si voleu vos podem proporcionar un informe fet d'eixe i d'alguns més, en el Toro, en Geldo, a Almenara també hi ha un camp, hi ha vèrios. Clar, al voltant de la línia estan quasi tots els camps.

Però no eren camps, diguem, estables, eren camps de tria, dels primers moments, a lo millor estaven un mes, tres setmanes, quatre, dos mesos, i d'ahí s'anaven classificant persones, "afectos" o "desafectos", els anaven enviant als seus pobles perquè foren jutjats o per a que quedaren en llibertat, i al cap de dos mesos el camp se tancava. El de Soneja és molt famós perquè va estar el dramaturgo Buero Vallejo i ho va contar després en històries, en la seua... i contave coses del camp. (...) I en el de Moncófar també hi ha un autor, un escriptor que també té unes vivències seues molt curtes, però parle un poc del camp de concentració i un poc de les condicions que tenien allí els primers dies. (...) Com un exemple del que estàvem parlant de que estaven prop del front de guerra, és l'obús que hem trobat.

Clar, l'obús este, m'ho vas enviar, sí.

Juan Luis Porcar.- Perquè era que estaven llançant-se artilleria i va caure allí un obús. És un document material del que...

***

Miguel Mezquida [Associació Científica ArqueoAntro].- Estem en Paterna, que és un dels llocs on més hem treballar i continuem treballant del País Valencià. Perquè clar, ací va ser un dels llocs on més víctimes se van afusellar. Primer durant la Guerra Civil, però després també durant el Franquisme. I clar, ací n'hi ha, digam... el major nombre de fosses del País Valencià i després de sis anys s'han recuperat moltes víctimes, però a dia de hui encara queden unes 700-800 per localitzar i recuperar. S'han exhumat unes 1.500 en els últims sis anys. (...) Pensen que va haver més dies d'afusellament. Home, tamé a vegades s'exagera i diuen "no és que tots els dies afusellaven". Igual això no, però que n'hi hagueren més afusellaments és fàcil. (...)

O siga que el mapa de fosses diguem que està encara per...

Miguel Mezquida.- Sí, sí, el mapa de fosses no s'ha acabat. De fet nosaltres enguany tenim pendent fer treball de mapa de fosses en Castelló, fer l'actualització, mos l'ha subvencionat el Ministeri, i a vore... en Castelló n'hi havien unes 80 fosses incloses en el mapa de fosses i coneixíem ja 80 més i els anys que hem estat treballant des de 2017 que vam fer ixa primera fase del mapa, entre Juan Luis i jo igual comptabilitzem ja més de 200. Només per a Castelló. Perquè clar, en Castelló tenim la problemàtica que moltes fosses són de soldats. Soldats que varen morir en el front o en hospitals de sang... i és una locura. I lo que no sabem, que sempre... igual que actualment encara te ixen o se troben fosses de combatents de guerres napoleòniques o de les guerres mundials o inclús de guerres de l'antiguitat... fosses de combatents de la Guerra Civil desgraciadament... [50 min.] i segurament de víctimes, apareixeran segles i segles després. Lo que passa és que ara n'hi han encara famílies que reclamen. I és un poc la pressa. (...)

Vam entrevistar a un home de Nules que ja ha faltat [fragment del testimoni de Vicent Oliver en "[Testimonis de Guerra civil a Nules i Mascarell](#)", en el minut: 1:34:45], que mos deia que molts cadàvers que apareixien se cremaven, se tiraven tots junts...

Miguel Mezquida.- En zones de front aixina que era de difícil accés sí. Nosaltres això ho tenim constatat a nivell de testimoni oral, encara no d'exhumar fosses. En el Toro, en la Serra del Toro, allí això ho comentaven. Inclús que enviaven als regulars, als moros, els regulars, a que feren ixe treball: baixaven amb bidons de gasolina, els tiraven...

feien els montons de terra, en teoria en Vilanova... [inintel·ligible], –a Àlex: te acuerdas?– Al costat d’una zona on nosaltres vam exhumar un soldat, ahí van fer una montonera de cossos i van pegar-los foc i ahí no van quedar. I no sé a on també se parla d’això. I Carles Mallench me pareix que ho té també a nivell de testimoni oral... això ho té documentat me pareix que pel Castillo de Castro, per Alфондеguilla. Perquè ells treballen molt ixa zona, els companys de la Vall d’Uixó i tot això, ixa zona la tenen prou patejada. I ahí també van haver molts combats en diferents moments, dels nou mesos que va estar el front ahí, digam, establert. I es suposa que ahí pot haver passat això també, lo de cremar els cossos. Per a altres zones del País Valencià no el tenim... no el tenim sentit o documentat ni res, però per a Castillo de Castro i per al Toro se suposa que sí.

Estem parlant de fosses...

Miguel Mezquida.- Fosses de combatents. Després de fosses d’afusellats pues se concentra sobretot en Castelló... en la ciutat de Castelló, que és on hem estat exhumant des de 2008 i ahí en teoria se podrien recuperar unes 500 víctimes. Estos últims anys s’han recuperat la meitat més o menys, 250. I ara en principi s’ha de fer una campanya per acabar d’exhumar les fosses d’ahí. Desgraciadament queda molt per fer. S’ha fet molt en estes dos últimes legislatures, ara ja vorem què passa, ara ja tenim el problema. Però sí que és veritat que s’ha pogut avançar molt, però encara aixina... queda molt per fer. Ja no tant igual de cara a recuperar víctimes afusellades, més del tema de combatents. El tema de combatents és, digam... ha estat un poc sempre més a la cua, però nosaltres per exemple ara amb les famílies de l’associació de familiars del Front de Llevant són més de 100 famílies agrupades ahí, és la més nombrosa de totes, però clar, se busca en una zona molt ampla: des de província de València, perquè n’hi havia molts hospitals de soldats, per exemple Vilar del Arzobispo que hem estat exhumant i, no sé, hem recuperat 30. 30 soldats aproximadament? Entre l’aviador i els combatents...

Álex Calpe [Associació Científica ArqueoAntro].- 25.

Miguel Mezquida.- 25. I després tot Castelló, tot Castelló és zona de combat del Front de Llevant i part de la província de Terol. És una extensió brutal, per a localitzar, exhumar fosses i tractar d’identificar víctimes. (...) I clar, dins un poc de tot ixe context, pues se troba esta fossa, que és la de Nules i que pues poden haver les víctimes de Moncofa, però també soldats.

***

Toni Masiá.- Com a llaurador vaig pensar que era un lloc molt adequat pa amagar, perquè si el talús té quaranta-cinc graus d’inclinació i lleves mig metret de la banda de baix que és terra trida i ne lleves mig més o menos de la base del garroferar, ja tens un forat pa clavar allí una persona i damunt amagar-la! Perquè per ahí no passa mai l’aladre de les bèsties quan treballaven amb cavalls i demás, perquè per ahí no passen tractors, perquè per ahí les garroferes... era una línia completa de garroferes, de sis garroferes en cent i pico de metres, les plantaven molt amples. I clar, ahí estava la tormenta perfecta pa amagar. (...) I als vint metres del camí de la Ratlla Moncofa-Nules, apareix el primer. Claro, ixe que me va dir que han desaparegut vaig anar a dir-li-ho “Fernando! Ha aparegut u!” “A on?” I entonces l’excusa que tots tenim com a recurs, mos traem de la mànega “però propet d’on jo deia!” o “propet d’on deia el

meu sogre!” [55 min.]. “Sí, però no a les parets de...”. Bueno, la qüestió és que en després... i els mateixos arqueòlegs, clar, només ne veuen u, ells pensen que n’hi han més. I per... jo no sé com ho detecten, tenen un... un tufillo que enseguida se fan amb la màquina com si se feren una parcel·leta pa d’ells treballar a gust i tal. “Ni ha u i com...?” Claro, i en després anaven apareixent. (...) Entonces apareix el primer, ixe primer n’hi ha que parar màquines, n’hi ha que relaxar-se una miqueta i vore què passa, n’hi ha que anar escarvant-lo els arqueòlegs pa exhumar-lo quan se creguera.

***

Arantxa Jansen.- Clar, una vegada es localitza la primera fossa, lo que fem és ja localitzar-la... Sí que és de veres que baixem a eixe estrat, a eixa cota, o profunditat en la que surt eixa primera fossa, ho baixem a màquina, tot eixe pac de terra que hi havia per damunt, però després ja la localització de les següents fosses ha sigut una localització que s’ha fet manual, diferenciant eixos estrats dels que te parlava abans que fem els arqueòlegs, localitzant primerament les negatives, que són els propis forats de la fossa, i després digam que intervens en el cos que n’hi ha situat dins de la fossa. És un treball delicat, és un treball que ho fem un equip d’arqueòlegs i d’antropòlegs forenses, i bueno, pues és ja una altra història, clar. (...)

Quan se troben els cossos es fa una primera estimació de què ha passat i de què és tot açò, imagine.

Arantxa Jansen.- Clar. Nosaltres a mesura que anem excavant anem determinant lo que nosaltres anomenem tècnicament els “traumatismes *peri mortem*”, que són unes fractures que hi ha en els ossos que estan relacionades amb el moment de la mort. Aleshores eixos traumatismes *peri mortem*, tant en la part de lo que seria el cos, com en el crani, moltes vegades vinculat amb el tir de gràcia, que també hem pogut documentar, són estimacions que anem nosaltres... tenim unes fitxes antropològiques on anem apuntant tots els aspectes antropològics que al final necessitem destacar. I eixa és la feina que fem quan estem ahí amb la fitxa, excavant, exhument... és determinar un poc què va passar. Després òbviament això són unes primeres estimacions, òbviament després es fa un estudi en un laboratori amb gent especialitzada molt més determinant, molt més elaborat, i les coses també es van fent, digam, per fases.

***

Toni Masiá.- I passa ixe dia i a la sendemà apareix un segon i apareix un tercer, en la mateixa línia, com si hagueren medit. La fossa tirava d’ampla quaranta centímetres, o siga molt estreta, i apareixen el segon i el tercer. Com els arqueòlegs tenen dominat la seua professionalitat de vore terra que tu veus que és terra i punto, però ells noten algo diferent, en el substrat de la terra, en la forma en què ixa terra està en terrossets o no, més fina o més glevosa, i van notar que a uns deu metres del tercer apareix un altre. I entonces aparentment ja estava tot clar perquè eren quatre.

[vídeo gravat pels familiars del moment de la trobada de les restes d’una quarta persona]

***

Álex Calpe.- Va ser un dia molt guai perquè comences... va començar i va ser com “bueno, tenim uno”. Buscant, i al ratet ix la segona. I va començar la màquina a fer seguiment i no eixia ningú més. Era “ostras, serà possible que només tinguem dos?” I ja penses “ens hem passat...” comences a pegar-li voltes. I al final pues va vindre justament la Guàrdia Civil i en ix moment va eixir el quart [tercer] que va tocar un poc la màquina però enseguida “ja tenim tres”. I això que teníem espais ahí i estàvem en la mania, en la mania, en la mania... i va ser “ostras, anem a mirar açò”. I en una d'estes que vàrem mirar “ja tenim quatre” **[60 min.]**. I això va ser com... ja és com... quadren els números, superguai.

***

Toni Masiá.- Però clar, la diferència entre el tercer i el quart, resulta que ahí n'hi havia un espai de deu metres i els arqueòlegs van dir... ells ja tenien en el cap un esquema, però tenien la boca tancà, parlaven soles entre ells i esplaiet, i tots els demás ja podíem allargar-mos les orelles que no cantaven ni una. Com si parlaven en clave, ells ja sabien que allí n'hi havia algo més, que lo que n'hi havia que fer era anar fent els descartes que diuen ells, les cates. Enseguida apareix, al dia sigüent, el cinquè i el sisè. I entonces apareixen sis represaliats quan en buscàvem quatre.

[imatges de la fossa des de l'aire, imatges dels treballs]

***

Juan Luis Porcar.- Després en els treballs que s'han fet d'excavació i d'exhumació s'ha pogut... coincideixen molt les evidències del que havien contat els testimonis orals amb les evidències materials que s'han trobat. S'han trobat sis cossos. A falta dels estudis genètics i antropològics, hi ha molta probabilitat de que quatre d'eixos cossos corresponguen als quatre joves de Moncófar, als quals busquen les famílies i són els que han donat sentit a aquest projecte d'exhumació impulsat pel Grup per la Recerca de la Memòria Històrica. Perquè sempre que impulesem campanyes d'exhumació és sempre per demanda, per iniciativa de famílies que estan darrere buscant a desapareguts. Els altres dos cossos o restes humans que s'han trobat, pensem que també poden correspondre –a falta dels estudis pertinents–, que també poden correspondre a víctimes d'aquest camp de concentració. Fins ara són sis les víctimes que s'han trobat, en el moment ara en el qual estem parlant s'estan acabant ja els treballs d'excavació en la fossa.

***

Toni Masiá.- Clar, com estava clar lo de les dos sacas que dien ells, que trauen un dia quatre i un altre dia dos, i que els pròxims eren els que buscàvem. Això ho tindrà que dir l'ADN, però per la proximitat la saca de quatre, i després els altres dos un poc més separats, però no en la línia perfecta que anaven els altres quatre. U està un poc més separat, el sisè, l'últim, i altra saca de dos. Això els arqueòlegs... la ciència ho va demostrar enseguida, que ells ho tenien en el cap, que era aixina. (...) I què determinaria que els separaren algo i demás? Els garrofers. Perquè els garrofers ha eixit una soca que entre quatre o cinc no podem alçar-la, colgà, i era la primera línia de garroferes, i de punta a punta en més de cent metres només n'hi han sis, imagina com serien de grans. Això cauria tot damunt del talús. Però clar, no totes les rames aplegarien, no totes les rames tapaven i n'hi hauria huecos i ells els aprofitarien.

Perquè el garroferar te diu... ells no degueren alcomençar a llevar rames, perquè això és un testimoni i ells volien amagar. Per lo tant el garroferal estava senceret i anirien jugant “mira, per ahí un altre...”. I els dos més separadets i tal perquè el garroferal els degué de dir “allà”.

***

Juan Luis Porcar.- Sí. No hi ha cap document legal que atestigüe la seua mort **[1 hora i 5 min.]**. Lo que hi ha el el cas d'un d'ells és una inscripció de defunció a posteriori, feta anys després perquè la família va anar al Jutjat de Pau de Moncófar i per necessitat tenia que constatar que havia mort el seu familiar i van inscriure la seua mort com a conseqüència de la Guerra Civil, en el front de batalla, un eufemisme per a no dir que havia sigut assassinat, això era normal també.

***

Toni Masiá.- I ixos quatre sabien tots qui van ser, no assoles el xòfer i Pepico –el meu testic–, sinó tot el camp ho sabia, que era Fulano, Sotano, Mengano... Sabien qui eren els quatre. Lo que faltava saber, i també ho va dir el xòfer, qui els va matar. I entones el jefe de la Falange que és Ricardo Pallerofa, però els altres dos que anaven amb ell “jo sé que eren de Moncofa” deia el xòfer, i va demostrar a ixa parella de matrimoni que va vore allà, que al cap de tants anys va dir “vosatros sou de Moncofa?”. Luego, també li se degué... la veu dels assassins li se degué quedar ahí de que eren de Moncofa, però no sabia qui eren. No va dir noms i apellidos. El jefe de la Falange el coneixien tots i ell també, i ixe el va dir. Però els altres dos... de Moncofa eren, però jo no ho sé. Tot això, tot forma part.

[Cartell els quatre de la fossa]

***

En quin moment se tornen estes restes a les famílies?

Arantxa Jansen.- Pues per a poder tornar les restes a les famílies és indispensable que hi haja una identificació mitjançant l'ADN. Ara mateixa tenim, digam, un interval de no financiació per part del Partit Popular, que és el partit que està ara mateixa governant aquí a la Diputació de Castelló i aleshores eixa financiació que estava d'alguna manera encarada a aquestos treballs, l'han desestimat, han considerat que no volen destinar diners per a la memòria històrica i aleshores eixos treballs d'ADN haurem de pensar com els podem abordar. Hem de ser conscients que aquestos treballs han sortit gràcies a l'aportació econòmica de moltes persones que de manera altruista ho han fet, aleshores pues haurem de veure què fem.

[Notícia Moncofa finançament]

***

Arantxa Jansen.- A seguir, no ens queda una altra. Jo sempre dic que mentre quede terra per remenejar queden esperances de poder trobar més persones que varen patir en la dictadura franquista, que varen ser assassinades. Aleshores seguirem, seguirem, hem de seguir.

I tant que sí.

Arantxa Jansen.- Hem de seguir. (...) Tots els fronts són necessaris. Al final entre tots nosaltres poquet a poquet anem reconstruint, anem fent i anem donant-li nom a aquestes persones invisibles.

***

Miguel Mezquida.- Actualment, a no ser que se puguen aportar noves pistes, en principi vam recuperar les víctimes o en principi les víctimes que buscàvem. També algunes més, dos més. El que en aquell moment mos va donar la idea de que sí que podrien haver més víctimes afusellades, que pogueren ser o combatents que van acabar allí la guerra o algunes víctimes veïnes de la zona. En comparació amb altres camps de concentració és molt el que va passar, que és una repressió en calent del moment de la victòria del Franquisme... s'afusellen víctimes de la zona, però també soldats que esta allí reclusos. En aquell cas, clar, els estudis d'antropologia i de genètica, que són un poc el que estàvem parlant, encara queda un poc de temps per a poder-los iniciar... Suposadament, si tot va bé, cara a mitat d'any estarem ja fent els estudis antropològics. Això mos ajudarà a encarar si realment són o no són les víctimes [les que es buscaven] amb les edats, que a nivell biològic podem tindre una horquilla aproximada de que pogueren ser ells, i després tractar d'enviar quan més prompte possible les mostres de genètica a l'empresa que s'encarregue de fer aquestes identifications **[1 hora i 10 min.]**. Que serà el que de manera definitiva mos puga dir, amb una acreditació forense, que són les víctimes que estàvem buscant.

Sobre el terreno, què és lo que se sap? O siga, vàreu trobar els cossos, què és lo primer que deduiu de tots ixos...

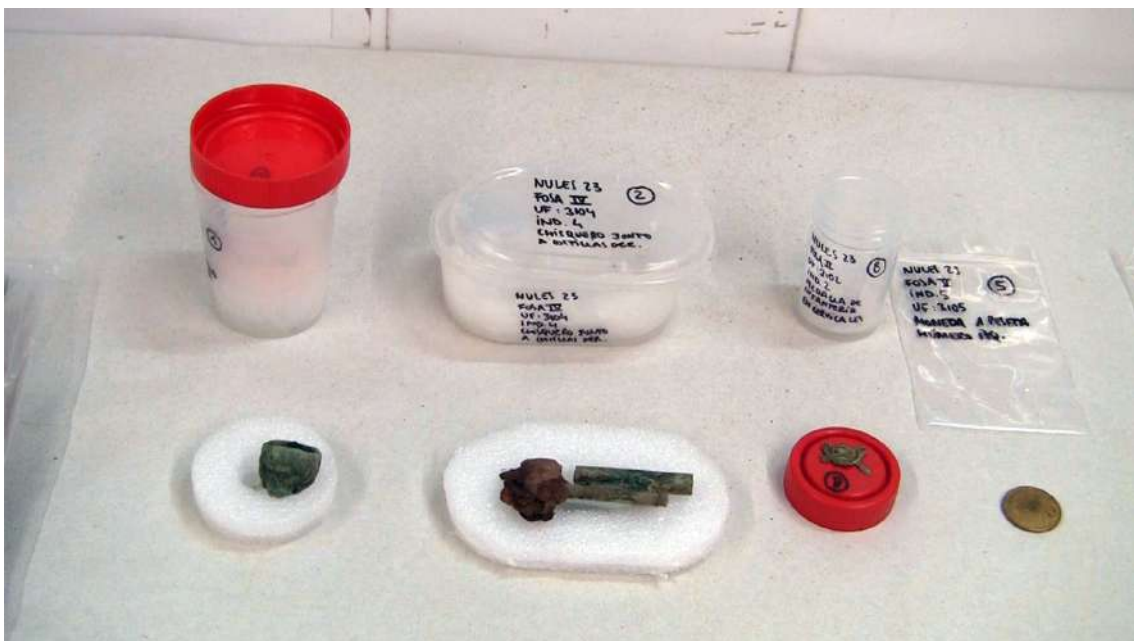
Miguel Mezquida.- Clar, nosaltres moltes vegades... quan trobes cossos pots pensar: bueno, igual no són de l'època; però els materials que apareixen, els traumatismes... són els que d'alguna manera ens verifiquen que són víctimes de la Guerra Civil. Els impactes dels projectils, etcètera, mos parlen de que són víctimes de la Guerra Civil o del Franquisme. De fet ara voreu després els materials... Van eixir alguns materials molt interessants, que són del context, el context de pre-guerra, guerra i Franquisme. I a partir d'ahí ja nosaltres el que fem és exhumar les víctimes, s'activa el protocol d'exhumació de víctimes del Franquisme, que s'avisava a les autoritats judicials, normalment a través d'una cridada a la Guàrdia Civil. I després ja s'exhumen i els cossos nosaltres els traslladem, al laboratori que tenim en Madrid, bueno, tenim dos digam, uno en l'Autònoma de Madrid i altre en la Complutense, on treballa el nostre antropòleg-director Javier Iglesias, i digam que ell està de profe en l'Autònoma, i allí té un xicotet laboratori, i en la Complu fa investigacions i allí té una altra zona on pot fer estos estudis. Actualment les restes estan traslladades allí i al llarg d'estos mesos podrem fer els estudis antropològics que, com te dia, són de cara a poder fer les identifications de les víctimes.

De la posició en la que trobeu els cossos, no sé si se dedueix alguna cosa, per exemple.

Miguel Mezquida.- A vegades la posició dels cossos te parla de la cura que van tindre a vegades els soterradors per a soterrar-los. Quan els cossos estan millor ficats normalment és gent o que era més sensible, o que igual era del mateix bàndol o que d'alguna manera sí que van tindre sensibilitat de soterrar-los bé. Quan els trobem més amuntonats, en posicions, digam, menos respectuoses, que a vegades hem trobat: gent soterrada cara a baix... en ixos casos normalment se pensa que són els

perpetradors els que van soterrar a les víctimes. En estos casos els cossos estaven prou ben ficats, alineats, les sis fosses individuals, que també va ser un poc sorpresa. Normalment és més normal que siga una rasa, no? Una fossa més longitudinal, allargada, per aprofitar un poc i no fer sis forats diferents. És un poc també el que mos donava por “a vore si són víctimes de dies diferents, de sis dies diferents, que això pues sol encaixar en zones cementerials a vegades. Són dies diferents i es fan forats diferents. Però en aquest cas no deurien, quatre almenys haurien d’haver sigut afusellats el mateix dia i les altres dos víctimes no sabem exactament. Home, pensem que serien entorn a ixes dates, de final de març... principi d’abril, que és quan realment també el camp de concentració de Moncofa va funcionar, que és un camp de concentració més de classificació, que segons els investigadors va estar en funcionament igual com a molt dos, tres o quatre setmanes.

***

Imatge 1

Álex Calpe.- Lo que hem exposat ací és diguem el material més significatiu perquè la resta és lo que s’associa a la seua vestimenta: lo que són botons, parts de cremalleres i demés que ens pot donar alguna pista, però hem seleccionat alguna cosa perquè és lo que més impacta i lo que més informació dona.

Pues, per exemple, uns botons de ceràmica [**Imatge 2, dreta**], que no és tan habitual. Habitualment són de nyacar o inclús de os tallat.

Después per exemple una de les víctimes, el primer individu que primer va eixir tenia... és una mena d’argolla [**Imatge 2, centre**], possiblement associada a la seua vestimenta, però per l’estat de conservació... no hem pogut mirar-lo bé, però podria ser algo aixina.

Després, evidentment, què és lo que fa que moren, que estan assassinats, això ho demostra que és un projectil [**Imatge 2, esquerra**], que estava allotjat en uns dels cranis. En este cas és de l’individu, ara no me’n recorde... el 3. És un projectil llarg, està

Imatge 2

associat al fusell reglamentari segurament de l'exercit. Està impregnat de la complexió metàl·lica, però ja ens dona informació de qui ha fet este assassinat, ja podem dirigir un poc a quins són els responsables de que estes persones acabaren soterrades en un camp de tarongers.

Després algo també curiós, per exemple, **[1 hora i 15 min.]** n'hi havia una de les víctimes que tenia una pesseta republicana **[Imatge 1, dreta]**. Una pesseta amb data del 37, és la típica amb l'escut de la República i el raïm i demás. No ixen tantes, a més en estat de conservació molt bo. Crida l'atenció perquè lo primer que veus per la coloració penses "no pot ser, tinc ací una moneda de vint cèntims", per exemple. I després ja l'agafes i la revises i veus que evidentment és una pesseta republicana.

Després, i açò per a mi és de lo més important, és de lo més delicat, és molt xicotet. És una insígnia d'infanteria, és del Cos d'Infanteria **[Imatge 1, segon per la dreta]**. A més és l'habitual en els combatents republicans, per tant està dient-nos que la persona que portava açò com a mínim va estar en la guerra. Per tant ens parla de que a banda de... com sabem que han eixit dos víctimes més de lo que pensàvem, podria ser una d'elles, però també es confirma l'altre extrem que pensem, que sent un camp de concentració i hi ha molta gent que desapareix, podria ser una d'estes persones i podria ser un combatent durant la guerra. És curiós. És com a mínim curiós i, bueno, a més conserva part de la coloració per dins de la insígnia i és un element que pot donar-nos a l'hora d'identificar a la persona molta informació.

Després tenim lo que es diu un "chisquero" **[Imatge 1, centre]**. A més és curiós perquè conserva part de la tela, de la part del "chisquero". Per què passa això? Perquè el metall aflora com una mena de concreció que fa que tot lo que estiga al seu voltant moltes vegades es conserve i inclús es veu... possiblement siga algo de paper per dins també, però vamos, es veu la fibra de la tela. Ara que està restaurat i està consolidat, es veu molt bé. El portaria a la butxaca i simplement de la concreció del metall se conserva açò.

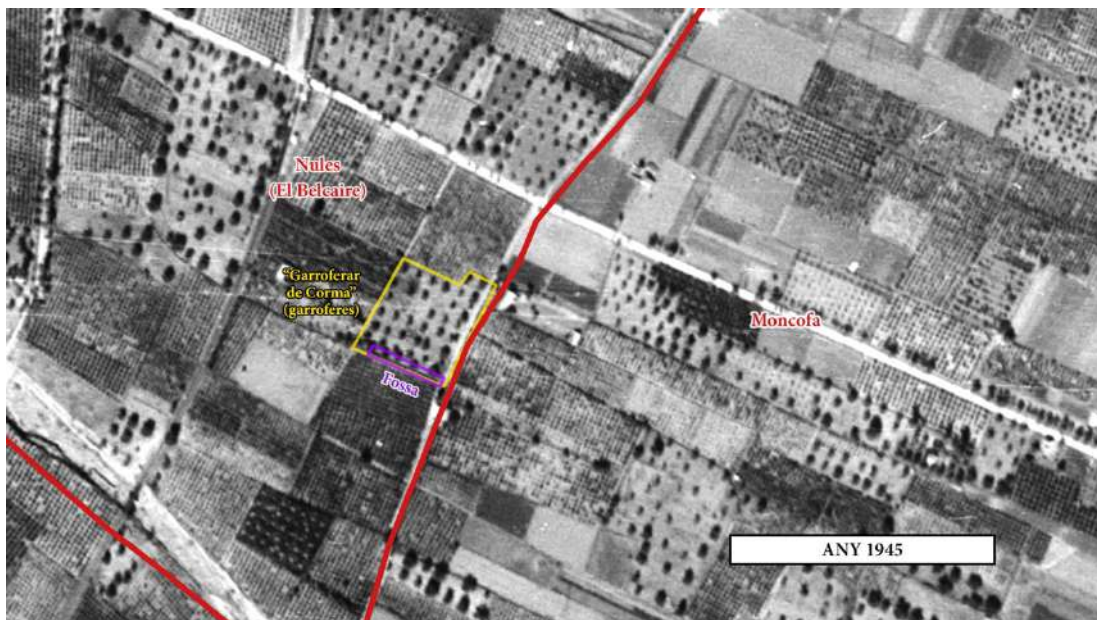
I bueno, lo último, que per a nosaltres... pensem que és lo més curiós, açò al final lo que fa és que significa possiblement políticament a una de les víctimes. Per què? Perquè és un anell que té forma de calavera [Imatge 1, esquerra], que es veu molt bé ací, està en un estat de conservació molt bo. Habitualment, per lo que ens expliquen, este anell està vinculat a persones d'una creença anarquista i en principi se parla que entre els familiars alguna de les persones sí que era proper a estes coses. Això no vol dir que siga ell, sempre hi ha que tindre molta cura amb estes afirmacions, però com a mínim ens indica que anirien per ixe camí, el camí de... pues de les víctimes possiblement o d'una persona d'ixes creences. Però bueno, no és tan habitual que isca açò, com parlàvem al principi pues lo més normal són pues botons de vàrios tipus, cremalleres i coses associades a la seua vestimenta. I lo que se n'ix un poc d'això és lo que tenim ací.

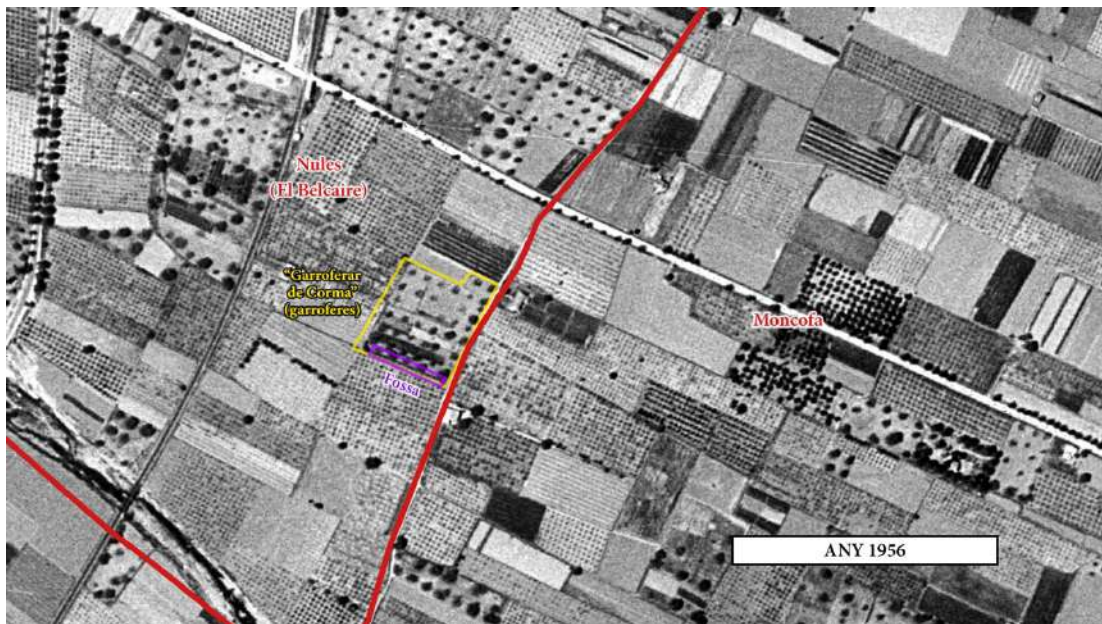
***

Toni Masiá.- Perquè alcomences fa quaranta o quasi cinquanta anys amb un tema com este i que done el resultat al cap de casi cinquanta anys. Ni Tutancàmon, aquell que van traure, que n'hi havia u que estava obsessionat i al final el va traure. Dic, açò... ara sí que veig... Però ha sigut els complements de coses, no?: la voluntat nostra, la consciència, el buscar a la gent adequà, ArqueoAntro... S'ha ajuntat tot favorable. I després lo demás anava eixint més o menos espontàniament, però agarrant-mos a la lògica. La lògica. La lògica. Tot lo que busquen els llauradors és la lògica.

[Fotos aèries]

[1 hora i 20 min.]

[Situació víctimes dron]

[Situació víctimes des de terra]

[Fotos dels “quatre de la fossa” + fotos dels treballs]

***

Toni Masiá.- Jo faria un resum positiu dins de l'evolució i del temps, que pegant-li voltes a l'assumpte a vegades aconseguies lo que vols.

*